

Батиргарєєва Владислава Станіславівна –
вчений секретар Інституту вивчення проблем
злочинності АПрН України, кандидат
юридичних наук

Кримінологічна характеристика особи рецидивіста – учасника організованої злочинної групи

У статті надано розгорнуту кримінологічну характеристику сучасного рецидивіста – учасника організованої злочинної групи з позиції соціально-демографічного, кримінально-правового, морально-психологічного і психічного виміру, що є методологічним підґрунтям для розуміння багатьох проблем, пов'язаних із пізнанням природи організованих форм рецидивної злочинності та виробленням ефективних заходів їх запобігання.

У кримінологічній літературі майже класичним став вислів, що серед злочинних груп, до складу яких входять рецидивісти, вище питома вага організованих угруповань [6, с. 104; 8]. Проте, результати вивчення розглянутих судами кримінальних справ дозволяють констатувати, що в останні роки лише 15–18 % злочинних груп рецидивістів визнаються організованими групами або злочинними організаціями, оскільки в абсолютній більшості до початку вчинення злочинів має місце проста змова. Таким чином, злочинним групам рецидивістів не часто притаманні ознаки організованості, консолідації, ретельного планування “сценарію” вчинення злочину, розподілу ролей тощо. Однак, якщо рецидивісти діють у складі організованих груп (злочинних організацій), значно підвищується суспільна небезпека злочинної діяльності, чимало злочинів переходять до розряду латентних, а також зменшується потужність будь-яких суспільних запобіжних заходів. Усе це обумовлює необхідність поглибленого дослідження таких осіб. Разом з тим, особа рецидивіста – учасника організованої злочинної групи – несе важливу змістовну інформацію не лише в якості криміногенно значущого елементу, виявленого під час конкретно-соціологічного аналізу рецидивних злочинів, вчинених у складі організованих злочинних груп, але й у плані осмислення детермінації цього різновиду рецидивізму, розуміння соціально-психологічного феномену консолідації осіб під час їх повернення до вчинення злочинів.

Якщо рецидив злочинів, як кримінально-правова категорія, а також рецидивна злочинність широко досліджуються у вітчизняній і зарубіжній науці, то окремо організованим формам рецидивізму, у тому числі особі рецидивіста – учасника організованої злочинної групи, в цілому приділяється менше уваги. Деякі результати вивчення останніх викладені у працях В.В. Голіни, І.М. Даньшина, А.Ф. Зелінського, В.Е. Квашиса, Ю.В. Солопанова, Е.Я. Стумбіної, О.М. Яковлева та ін. Висновки зазначених вчених служать методологічним підґрунтям для розуміння багатьох проблем, пов'язаних із рецидивними проявами. Однак, здебільшого вони мають ілюстративний характер і використовуються, як правило, у контексті співвідношення первинної злочинності з рецидивними злочинними проявами. Дослідити проблему природи сучасного рецидивізму, якому притаманні й організовані форми прояву, розробити ефективні рекомендації щодо повернення рецидивістів – учасників організованих злочинних груп до законослухняного способу життя без поглибленого аналізу їх особи навряд чи можливо.

Кримінологічну характеристику особи злочинця можна розкрити за допомогою структури цієї особи. При всьому різноманітті існуючих у кримінології позицій щодо структури особи злочинця і відповідно комбінацій ознак і властивостей, якими характеризуються правопорушники, дослідження особи рецидивіста – учасника організованої злочинної групи доцільно проводити за такими групами ознак і властивостей: соціально-демографічні; кримінально-правові; морально-психологічні; психічні. У своєму комплексі перелічені групи надають цілісне уявлення про зазначених осіб.

Соціально-демографічні ознаки особи рецидивіста – учасника організованої злочинної групи. З приводу цієї групи ознак дуже влучно висловився В.В. Голіна: “Соціально-демографічні ознаки характеризують злочинця як людину конкретної епохи, яка має соціальний статус і посідає певне місце у суспільних відносинах” [6, с. 97]. Як виявило проведене дослідження, абсолютна більшість засуджених рецидивістів, які вчиняють злочини у складі організованих злочинних груп, – чоловіки (97 %). Питома вага жінок-рецидивісток у складі організованих злочинних груп становить лише 3 %. Такі групи спеціалізувалися, головним чином, або на поширенні наркотичних засобів, або на вчиненні грабежів і розбоїв. Отже, найбільш небезпечні форми зорганізованості злочинного світу не набули у жінок такого поширення, яке спостерігається в рецидивній злочинності чоловіків; роль жінок залишається допоміжною і не визначальною [16].

Ще вісімдесят років тому В.І. Куфаєв писав, що однією з найхарактерніших особливостей повторно звинувачуваних осіб є те, що більшість з них почали вчиняти перші злочини у ранньому віці [10]. Це спостереження є справедливим і дотепер, оскільки понад трьох чвертей рецидивістів, що діяли у складі організованих злочинних груп, вчинили свій перший злочин у неповнолітньому віці. Взагалі означені рецидивісти – це особи молодого віку, оскільки найбільшу питому вагу становлять рецидивісти у віці від 26 до 30 років. Ці показники розходяться з “класичним” поглядом на рецидивістів як на осіб більш старшого віку, однак виявлений факт є відбиттям сучасної тенденції розвитку рецидивної злочинності в цілому – омолодження явища рецидивізму. Окрім цього, зазначений факт вказує на те, що злочинна “кар’єра” багатьох з організованих рецидивістів набирає значних обертів, починаючи з неповнолітнього віку.

Цікаво, що після досягнення 45 років лише незначна частина рецидивістів – учасників організованих злочинних груп потрапляють до поля зору правоохоронних органів, що пояснюється кількома причинами. По-перше, активна злочинна “кар’єра” найчастіше підходить до свого завершення; по-друге, тривалість життя у рецидивістів, як правило, не значна; по-третє, якщо злочини ними все ж таки вчиняються, то строки позбавлення волі виявляються достатньо тривалими, що надовго “прописує” їх в установах виконання покарання, тим самим виключаючи можливість ведення інтенсивного злочинного способу життя.

“Тюремні університети”, які рецидивісти – учасники організованої злочинності проходять, починаючи, як правило, з неповнолітнього віку, не дають змоги завершити повноцінний курс навчання та отримати якісний рівень освіти. Таким чином, гіпотетично злочинна “кар’єра” є суттєвою перепорою на шляху підвищення людиною свого освітнього рівня. А якщо це так, то зазначена характеристика повинна різко відрізнятися як від тих, хто ніколи не засуджувався, так і від осіб, які засуджувалися лише один раз. Проте, як виявилось, висловлене стосується лише можливості отримання цими рецидивістами вищої освіти. За матеріалами кримінальних справ середня освіта в різних її модифікаціях констатована у трьох чвертей рецидивістів. Цей показник значно перевищує аналогічний показник стосовно всього населення України (53–55 %) [15]. Однак, отримані відомості не можна однозначно трактувати як свідчення високого освітнього рівня, а отже професійно-інтелектуального розвитку рецидивістів, оскільки він здебільшого має

штучний характер. По-перше, цей показник досягається внаслідок обов'язковості включення засуджених до існуючої у колонії освітньої системи. По-друге, якість знань, хоч і отримується засудженими у межах програми відповідного освітнього рівня, але все одно виявляється нижчим внаслідок незацікавленості осіб у навчанні. Сьогодні початкова освіта та неграмотність серед рецидивістів – учасників організованих злочинних груп зустрічається скоріше як виключення.

Національність, громадянство та місце проживання є “традиційними” анкетними даними будь-якої людини, зокрема, рецидивістів, про яких йдеться. Окрім суто інформаційного аспекту, ці показники також відбивають вплив на злочинність міграційних процесів, виводячи дослідника на проблему “гастрольної” злочинності, відображають склад організованих злочинних груп з точки зору національної ознаки, навіть обумовлюють певні особливості поведінки злочинців. Проте нам не зустрілося організованих злочинних груп рецидивістів, створених за національною ознакою. Проте це не виключає, що таких груп не існує взагалі. В.В. Голина, досліджуючи кримінологічні та кримінально-правові проблеми сучасного бандитизму в Україні, пише, що “у всіх регіонах України існують банди, сформовані за етнічним принципом, які успішно конкурують з місцевим криміналітетом, намагаючись взяти під свій контроль окремі державні та комерційні структури, а також деякі види кримінального бізнесу” [6, с. 89]. А враховуючи те, що серед бандитів близько 40 % осіб [6, с. 104], які мали кримінальне минуле, напевно, не буде помилковим твердження, що до складу деяких банд, сформованих за етнічною ознакою, можуть входити рецидивісти однієї національності. На наш погляд, причини відсутності у нашій вибірці злочинних груп такого плану криються у ретельній законспірованості та їх важкому викритті.

З'ясування наявності або відсутності сім'ї у рецидивістів – учасників організованих злочинних груп – це не просто констатація однієї з ознак їх соціально-демографічної характеристики, але й встановлення результату впливу того способу життя, який вони ведуть, на можливість бути комусь потрібними у літньому віці, коли настає розплата за свої власні помилки. Переважну більшість рецидивістів складають неодружені і незаміжні особи – 71 %, а також розлучені – 11 %. Лише 13 % засуджених були одружені, ще 5 % знаходилися у фактичних шлюбних відносинах. Отже, невеликий відсоток осіб, які мають власні (небатьківські) сім'ї, пояснюється, по-перше, тим, що велика частина означених рецидивістів – особи молодого віку, які ще не встигли обзавестися сім'ями. По-друге, значну частину свого життя вони можуть проводити у місцях позбавлення волі, що заважає їм влаштовувати свої особисте життя. По-третє, внаслідок специфічних морально-психологічних і психічних особливостей рецидивістів їх сімейне життя часто не складається. По-четверте, великий відсоток сімей розпадається під час відбування покарання.

Цікавим уявляється аналіз каналів набуття злочинних навичок та прищеплення відповідних поглядів майбутнім рецидивістам – учасникам організованих злочинних груп. Як констатувала майже половина з них, їх подальший життєвий шлях, пов'язаний з порушенням кримінального закону, визначили поведінкові зразки, що існували саме в їх родині. Це насильство і брутальність з боку дорослих членів родини по відношенню до них та інших родичів, алкоголізм і кримінальне минуле будь-кого з родичів, розпад родини, обтяжена спадковість та ін. Але на перше місце серед негативних факторів у сімейно-побутовій обстановці висувалася така обставина, як тяжкі побутові умови, які, зі слів рецидивістів, визначили їх перехід до злочинного шляху. І лише потім на виборі життєвих орієнтирів ними відмічалися вплив субкультури, зустріч з особами, які вчиняли злочини і відбували покарання, знаходження в антисуспільній компанії тощо.

За результатами дослідження виявлено, що 76 % рецидивістів не мають дітей взагалі або їх діти вже повнолітні. Відповідно мають одну неповнолітню дитину 12 %, двох – 6 %, трьох – 4 %, більше трьох – 2 %.

У кримінологічній літературі наводиться цікаве спостереження стосовно того, що для рецидивістів, як правило, характерним є те, що вони рано починають працювати. Однак цей позитивний факт біографії рецидивістів потім начебто зникає. Розпочавшись рано почав працювати, вони настільки ж рано припиняють трудову діяльність [9]. Рецидивісти – учасники організованих злочинних груп так само мають досить незначний трудовий стаж, який до того ж постійно переривається і є нерозмірним з їх віком та працездатністю. За результатами дослідження, суспільно корисною працею до вчинення останнього злочину займалися менш 5 %. Таким чином, абсолютна більшість рецидивістів – люди працездатного віку, але які не працювали і не навчалися. Своє безробіття рецидивісти пояснювали відсутністю цікавої (!) роботи, необхідної освіти, низькою оплатою праці. Інші пояснювали, що після відбування попереднього покарання бажали “відпочити”. На цій підставі можна стверджувати про існування певного зв’язку між деградацією трудових навичок, зростанням претензій до життя та неможливістю їх задовольнити, не виходячи за межі правового поля. Тому, злочинний шлях, на думку винних, є найкоротшим до досягнення свого матеріального благополуччя.

Група *кримінально-правових ознак* властива тільки особам, винним у вчиненні злочину і “... представляє собою сукупність юридично значущих відомостей про вік, осудність, спрямованість і тривалість злочинної діяльності, рецидив, вчинення одночасно декількох злочинів, використання для цього конкретних засобів і методів, механізмів застосування насильства, його форм тощо” [1].

Злочинна “кар’єра” “середньостатистичного” рецидивіста – учасника організованої злочинності, яка триває, як правило, усе життя, нараховує приблизно 5–6 засуджень. Її тривалість 25–30 років. Кількість засуджень протягом злочинної кар’єри рецидивіста залежить від характеру рецидиву. При спеціальному рецидиві їх кількість вища. Однак, серед цих рецидивістів превалюють ті, “кар’єра” яких відрізняється злочинною полідіяльністю (загальний рецидив). Питома вага таких рецидивістів у виборці складає близько 70 %.

Кримінальним законом (ст. 27 КК України 2001 р.) передбачається чотири фігури співучасників: виконавець, організатор, підмовник і посібник. Основній масі рецидивістів в організованих злочинних групах відводилася роль виконавця (79 %). Функції підмовника до вчинення злочину виконували 2 %; пособника – 4 %. Організаторами вчинення злочину, за матеріалами кримінальних справ, були 15 %. Так, непрацюючий, неодноразово засуджений за вчинення корисних злочинів С., звільнившись у квітні з місць позбавлення волі, на шлях виправлення не встав і знову повернувся до вчинення злочинів. З цією метою у травні місяці цього ж року він розпочав створення організованої злочинної групи, яка спеціалізувалася на вчиненні крадіжок, грабежів та розбоїв. Протягом короткого проміжку часу до складу групи С. послідовно став залучати осіб, схильних до вчинення злочинів. Із п’яти, залучених до участі у групі осіб, три так само раніше вже були судимі. Як організатор та активний учасник організованої злочинної групи, С. ретельно планував злочинні дії групи в цілому і кожного її члена окремо, узгоджував ці дії з учасниками групи, підшукував заможних громадян, знаряддя злочинного впливу на потерпілих, брав безпосередню участь у вчиненні злочинів, розподіляв злочинний дохід тощо. Група діяла протягом чотирьох років, вчинивши близько двадцяти крадіжок, грабежів та розбійних нападів. Злочинний дохід групи сягав десятків тисяч доларів [4].

Часто в діях особи поєднувалися відразу декілька функцій, наприклад, виконавця і організатора, організатора і підмовника тощо.

За ступенем активності, інтенсивності та наполегливості виконання рецидивістами своїх ролей в організованій злочинній групі їх можна поділити на три категорії: лідерів, активних учасників та тих, хто виконує другорядну роль у вчиненні злочину. Так, особа може бути визнана виконавцем, але свою роль вона виконує не настільки активно, як інша особа в групі: один рецидивіст, наприклад, у процесі розбійного нападу, безпосередньо вчиняє вбивство (душить, стріляє в жертву, намагається вкласти в реалізацію задуманого всю свою енергію і волю), а інший, будучи обізнаним про намір на вбивство, взагалі не справляє фізичного впливу на потерпілого, обмежуючись лише певним вербальним впливом. Активними учасниками групи слід визнати близько чотири п'ятих рецидивістів; другорядними учасниками, роль яких незначна або мінімальна у вчиненні злочинного наміру, – менше 10 %; лідерами – приблизно кожного шостого. На наш погляд, незначний відсоток наочних лідерів серед рецидивістів – учасників організованої групи може свідчити лише про високий рівень злочинного професіоналізму, достатньо чітку злочинну кооперацію, скоординованість дій, коли всі учасники групи знають свою “роль”. Так, метод роботи “банди Рака” (кишенькових злодіїв-рецидивістів похилого віку, що займалися злочинним промислом у Києві), стандартний – у час пік у перевантаженому пасажирами транспорті три пенсіонери обступають жертву. Один з них достає гаманець і передає другому, третій стоїть наготові, щоб у випадку необхідності відволікти увагу жертви [7]. Усі злочинці – активні учасники злочинної події, чітко виконують свої ролі, які доведені майже до автоматизму. Тому, особливо готуватися до вчинення кишенькової крадіжки їм немає необхідності. Стосунки у групі будуються на принципі партнерства.

Майже у 70 % випадків вчинення злочинів “організованими” рецидивістами мав місце заздалегідь обдуманий намір, коли протягом певного часу, іноді досить тривалого, ними обмірковувалося, як ефективніше вчинити злочин – в який час доби, які знаряддя вчинення злочину використати, у групі з ким вчинити діяння, кому яку роль у виконанні задуманого відвести, як уникнути викриття тощо. Примітно, що умисел міг виникати в рецидивістів ще у той час, коли вони знаходилися у місцях позбавлення волі. Наприклад, знаходячись у місцях позбавлення волі, тричі судимий А. замислив помститися дільничному інспектору, який свого часу затримував його за хуліганські дії. Звільнившись з місць позбавлення волі, А. розшукав Г., з яким відбував покарання, і запропонував останньому вчинити розбійний напад на сім'ю дільничного інспектора, а заодно і помститися за “погане ставлення” до А. Готуючись до вчинення злочину у складі організованої злочинної групи (за КК України 1960 р.), рецидивісти придбали обріз мисливської рушниці, рукавички, вірьовки, виготовили маски. Злочин вчиняли тверезими. Кривавий безкрай закінчився вбивством сім'ї дільничного інспектора [3].

Причини припинення вчинення рецидивних злочинів “організованими” злочинцями можна розглядати одночасно з кількох позицій. Так, на наш погляд, доцільно виділяти причини припинення їх злочинної “кар'єри” взагалі і причини припинення злочинів, за які в них настає нове засудження. З позиції першого аспекту причини припинення рецидивної поведінки – це масштабна, навіть не правова, а морально-психологічна проблема, що висвітлює весь драматизм життя таких людей та надає, в решті решт, відповідь на питання, куди зникають ці люди у літньому віці. Причин припинення злочинної “кар'єри” насправді небагато. Найчастішими рецидивісти вмирають від алкоголізму, наркоманії або хвороб, що виникають внаслідок вживання цих речовин чи є супутніми алкоголізму і наркоманії. У такий спосіб припиняється злочинна “кар'єра” більшості з них. Напевно, якщо не хвороби та фізична неміч, вони б й надалі продовжували злочинну “кар'єру”. Лічені одиниці з них відходять від “активних” кримінальних справ, благополучно доживаючи свій вік у колі родини і користуючись підтримкою кримінального середовища.

З позиції другого аспекту так само можна виділити низку підстав припинення злочинної діяльності рецидивіста до останнього засудження. Найчастіше причиною її припинення стає викриття рецидивістів внаслідок проведення оперативно-розшукових заходів або відразу після вчинення рецидивних злочинів, тобто по “гарячих слідах”. Цікаво, що близько 10 % “організованих” рецидивістів з’являються з повинною. Тут потрібно зробити зауваження, що взагалі така причина припинення злочинної діяльності нехарактерна для них. А враховуючи достатньо значну її частоту в обстеженій виборці, можна стверджувати, що подібна поведінка раніше засудженої особи – не більше ніж компроміс між нею та правоохоронними органами. Результатом такого компромісу для злочинця є врахування цієї обставини під час призначення покарання, а для правоохоронних органів – підвищення рівня розкриття злочинів.

В абсолютній більшості випадків до рецидивістів – учасників організованих злочинних груп були застосовані покарання, пов’язані з позбавленням волі. Йдеться про довічне ув’язнення, позбавлення волі на визначений строк, обмеження волі та арешт (близько 95 %). При цьому в основному рецидивісти засуджувалися до тривалих строків позбавлення волі¹. З них 12 % рецидивістів засуджені до позбавлення волі на строк до 5 років включно; 58 % – на строк від 5 до 10 років включно; 30 % – понад 10 років.

Відтворення *морально-психологічного обліку* рецидивіста – учасника організованої злочинної групи дуже складне завдання. Цьому є певні підстави. По-перше, світ рецидивістів при всій його поширеності – достатньо закрита система для “проникнення” в неї ззовні з метою наукового пізнання, оскільки один із принципів виживання подібних осіб – не довіряти нікому. По-друге, вченим майже не вдалося наблизитися до розуміння цієї особи настільки, щоб якимось зменшити масштаби даного явища. В багатьох дослідженнях превалює відоме наукове “кліше” – всі рецидивісти запеклі невинуваті особи з абсолютним домінуванням негативних рис та властивостей.

Джерелом розумової і поведінкової активності людини є її потреби. Між потребами рецидивістів – учасників організованих злочинних груп і законослухняних людей більше спільного, ніж відмінного. Різниця криється лише у способі задоволення цих потреб та змісті деяких з них. Якщо й зробити спробу виокремити найспецифічнішу потребу рецидивістів, то, вочевидь, це буде потреба у спілкуванні, особливість якої обумовлюється колом осіб, з якими вони спілкуються. На пропозицію дослідника, виділити за своєю значущістю осіб, спілкуванню з якими віддається перевага, майже 80 % рецидивістів зазначили, що такими є люди “свого кола”, “з досвідом”, однодумці, котрі їх непогано розуміють і доля яких схожа з їхньою. На більш відверте запитання: “Хто ж ці люди?”, злочинці відповіли: “Ті, хто “сиділи”. Як бачимо, синонімів цих “однодумців” багато, але сутність одна: перевага у спілкуванні рецидивістами надається, перш за все, особам, схожим з ними у морально-психологічному плані. При цьому рецидивісти зауважили, що нерідко цього спілкування вимагає місце, яке займає злочинець у злочинному світі.

Потреба “організованих” рецидивістів у спілкуванні з близькими та родичами за значущістю займає лише другу сходинку в цій своєрідній ієрархії. Це доводить те, що, по-перше, акцент у пріоритетах спілкування у рецидивістів згодом зміщується на користь злочинного світу, а отже, стають слабкішими інші соціальні зв’язки; по-друге, ця група злочинців стає більш монолітною групою з точки зору їх соціальних контактів.

Для рецидивістів – учасників організованих злочинних груп потреба у зайнятті злочинною діяльністю настільки ж значуща, як і потреба в їжі, сні, теплі тощо. Подібні рецидивісти розцінюють злочинну діяльність як єдино вірний, безальтернативний у житті шлях, намагаючись зайняти міцну позицію і досягти відомості у злочинному світі. Такі особи займаються злочинами як промислом,

формують злочинні угруповання і, будучи їх лідерами, націлені на максимальний прибуток від заняття цим видом діяльності. До речі, опитані рецидивісти заперечували проти існування в них такої потреби, посилаючись на життєві обставини, які підштовхнули їх до вчинення злочинів. Лише одиниці рецидивістів в анкетах відмітили: “Вважаю, що вчинення злочинів – це моє покликання”.

Певні потреби породжують відповідні інтереси особи. Ключовий момент у комплексі інтересів рецидивістів – учасників організованих злочинних груп – це інтерес до антисуспільних діянь та всього, що супроводжує їхнє життя (ведення паразитичного існування, азартні ігри, вживання спиртних напоїв, наркотиків, кримінальна субкультура, специфічне коло спілкування тощо). Цей домінантний інтерес, який так чи інакше визначає характер багатьох інших інтересів.

Якщо конкретизувати інтерес до злочинної діяльності, то у залежності від тих чи інших видів злочинів він має свої відтінки. Наприклад, у крадіжках, грабежах та розбоях знаходить свою конкретизацію орієнтація злочинців на інтереси споживчого плану; у насильницьких злочинах домінує інтерес до опанування над іншою людиною, доведення їй своєї виключності, влади над нею та ін., у злочинах, пов’язаних із незаконним обігом наркотичних речовин, – так само виявляється інтерес споживчого плану, хоча й обумовлений фізичною залежністю людини від цих речовин.

В ієрархії ціннісних орієнтацій рецидивістів превалюють індивідуально-егоїстичні переконання, прагнення до паразитичного існування за рахунок інших, погляди, що зумовлюють негативне ставлення до громадського порядку, власності громадян, зневажливе ставлення не лише до іншої людини, а іноді й до себе. Оскільки багато рецидивістів починають злочинну “кар’єру” у неповнолітньому віці, постільки їх свідоме ставлення до моральних цінностей формується вже у місцях позбавлення волі і є продуктом систематичного й інтенсивного спілкування з іншими злочинцями. “Звичне порочне коло антисуспільних уявлень, потреб та інтересів відповідає тому порочному колу зв’язків, до якого включений рецидивіст і котрий формує, оживлює і підтримує подібні уявлення, потреби та інтереси”, – пише з цього приводу Ю.М. Антонян [2].

Одночасно для цих рецидивістів не є характерним негативне ставлення взагалі до усіх існуючих цінностей. У шкалі моральних пріоритетів далеко не останнє місце посідають і такі цінності, як любов, товариство, дружба, авторитет, вірність, обов’язок. Але ж загальноприйняті цінності набувають специфічних властивостей, стаючи цінностями злочинської спільноти, на яких базується так званий “злочинський закон” та “злочинські поняття”. Активними ідеологами та пропагандистами кримінального способу життя та моралі саме і виступають “злочинці у законі”, більшість з яких раніше судимі. Автори монографії “Организованные преступные группы в Украине” зробили дуже цікаву спробу системно викласти основні положення зазначеного “закону”, що є плодом колективної творчості, інституційності якого визначається його універсальністю, поширеністю і наявністю санкцій. Якщо проаналізувати текст “злочинського закону”, то легко побачити, що в ньому наголошується на таких цінностях, як “товариство”, “братерство”, “гідність”, “честь”, “самовідданість”, “тримання слова”, “турбота”, “сім’я”, “рідний дім”, “матінка рідна”, “порядок” та ін. [13].

Ціннісно-нормативна сфера свідомості рецидивістів – учасників організованих злочинних груп у цілому характеризується подвійними стандартами. Прикладів тому багато. Так, всім відоме ставлення спільноти злочинців до гвалтівників ніяк не узгоджується з нерідко зневажливим відношенням до жінки, що навіть відбивається у характері і змісті окремих татуїровок. Прагнення до злочинної наживи та віра у владу грошей суперечить з неписаним злочинським “законом” – “не бути прив’язаним до приватної власності та нехтувати мирськими благами”. Нарочита релігійність аж ніяк не відповідає основним біблійським заповідям: “Не убій. Не

укради...” Кримінальна психологія злочинців поєднується з діловою хваткою класу бізнесменів. Задоволення суто егоїстичних інтересів маскуються під захист прав і свобод засуджених.

В “організованих” рецидивістів відсутня критична оцінка власних вчинків. Дуже часто й тут спостерігається феномен подвійної моралі, який виявляється в істотних розбіжностях між істинними поглядами і цінностями людини (стосовно себе і свого специфічного оточення) і тими орієнтаціями, які диктуються особі суспільством і яких людина дотримується лише зовні та й не в усіх ситуаціях. Це особливо помітно виявляється на прикладі ставлення злочинців до закону. В принципі ними визнається необхідність існування нормативних приписів, але ставлення до порушень закону, яких припускаються вони особисто та інші особи, є різним. Якщо порушення приписів вчинене самими рецидивістами або особами з їх оточення, то нерідко має місце висловлювання про те, що закон дуже суворий. Якщо ж йдеться про порушення, яких припускаються інші особи, а тим більше стосовно них самих, то про принцип економії кримінальної репресії рецидивісти не згадують. Проявом подвійної моралі є і “чергове” щире розкаяння злочину, яке слід розцінювати не більш ніж спробу пом’якшити покарання.

Істотними у морально-психологічному портреті рецидивістів – учасників організованих злочинних груп є відомості про особливості їх характеру. Під характером розуміється психологічний індивідуальний склад особистості людини, що виявляється в особливостях поведінки і ставлення (установок) до навколишнього середовища [5]. Аналізуючи риси характеру означених рецидивістів, слід брати до уваги, що ці злочинці – перманентна частина тюремного населення, особи з перерваними соціально-корисливими зв’язками, зруйнованими сім’ями та ін. Тому, найтиповішими рисами їх характеру є підозрілість, недовірливість і нерідко невірноваженість й імпульсивність, що обумовлюється їх тривалим перебуванням у системі функціонування двох нормативних систем – правової і неформальної. Ці риси характеру “знижують усталеність” рецидивістів до правослухняного способу життя, внаслідок чого особи відносно легко переходять як до злочинної поведінки як такої, так і до агресії вербального і фізичного характеру, зокрема. Проте, не дивлячись на емоційну нестабільність, рецидивісти схильні до культивування в себе такої риси характеру, як конформізм.

Проте, є й інший “сорт” рецидивістів – учасників організованих злочинних груп. Їх менше (за нашим підрахунком, приблизно кожний шостий-сьомий), але вони складають найбільш небезпечну групу злочинців даного виду. Йдеться про рецидивістів, властивості і риси характеру яких слід розцінити як лідерські. В їх характері переплетено чимало якостей, які, з одного боку, притягують до них однодумців, а з іншого – створюють атмосферу страху та беззахисності перед ними. Там, де інших рецидивістів вирізняє байдужість до оточуючих осіб, пасивність до своєї долі та залежність від референтної групи злочинців, у цих рецидивістів превалює жорстокість та агресивність по відношенню до будь-кого, намагання набути високого неформального статусу у “злочинській сім’ї” та прагнення встановити вплив на злочинців. У протилежність спонтанності та імпульсивності злочинних дій багатьох рецидивістів, їм притаманна поміркованість, обачність та передбачливість у здійсненні злочинного умислу. Такі рецидивісти цілком впевнені у своєму життєвому виборі. Викриття розцінюють “виробничим” ризиком у злочинній “кар’єрі”. Крім того, висока кримінальна активність, егоцентризм і послідовність в обраному способі життя підкріплюються відповідними зразками поведінки навіть у місцях позбавлення волі, які слугують своєрідним продовженням розвитку злочинної “кар’єри”. Нерідко це набуває форму “боротьби” з несправедливістю порядків, які нібито насаджуються засудженим у місцях позбавлення волі з боку адміністрації. Підтвердженням висловленого є слова сумнівно відомого злодія в законі В’ячеслава Іванькова на прізвисько “Япончик”:

“Легше було війну пережити, ніж вижити в тюрмах. Вони людей мучили: руки ламали, ноги, хребти, всі від сухоти кров’ю харкали... та вони людей просто убивали! У восьми з десяти випадків слідства застосовувалися катування, щоб повісити на невинних людей нерозкриті злочини. І я повстав проти цього. Я створив Комітет Захисту ув’язнених. Я залучив до цього церкву. Я, навіть перебуваючи у казематах, допомагав людям. І у Східному Сибірі мене всі з подякою згадують” [12].

У рецидивістів, як правило, відсутні глибокі переживання з приводу порушення закону, внутрішній розлад між прагненням вчинити злочин і емоціями морального і правового плану. В емоційній сфері рецидивістів складається парадоксальна ситуація: їх ставлення до себе та своєї долі, як правило, є повною протилежністю емоційного ставлення до моральних і фізичних страждань жертв.

Спонування людини та її вчинки визначаються не тільки потребами, інтересами і почуттями, поглядами і звичками, усвідомленням свого обов’язку тощо, але й вольовою активністю, її вольовими особливостями [11]. У залежності від характеристики волі за шкалою “сильна – слабка” взагалі всіх рецидивістів – учасників організованої злочинності можна поділити на декілька груп. Першу групу складають рецидивісти з сильною волею. Такі люди холоднокрівні, цілеспрямовані, хоча їх цілеспрямованість частіше за все має антисоціальний характер, володіють організаторськими здібностями, що робить їх не просто активними учасниками злочинної діяльності, але й її лідерами. Ілюстрацією цієї групи рецидивістів є висловлювання адвоката про вже згаданого В’ячеслава Іванькова: “Слава Япончик – людина твердої волі. Зламати його практично неможливо. Я запитав його під час зустрічі: “Чи визнаєте Ви себе винним?” І як думаєте, він відповів мені? “Ні. Нехай навіть мене підвісять на крюку вниз головою”. Це не була пуста бравада” [14].

До другої групи відносяться рецидивісти з достатньо сильною волею. Вони є активними учасниками підготовки до злочину і активними виконавцями самого злочину. При відсутності у злочинній групі, наприклад явного лідера, беруть на себе роль найбільш активних виконавців.

До третьої групи належать особи з недостатньо сильною волею. Частіше за все це неповнолітні, маргінальні рецидивісти (алкоголіки, наркомани), а також особи, які вчинили злочин під впливом інших осіб (загроз, вмовлянь, прохань тощо).

В умовах необхідності підкорятися як вимогам адміністрації установ виконання покарання, так і неписаним законам кримінального середовища, виникають настільки сильні емоційні перевантаження, що вони стають не лише причиною розладів психіки, а й зміни векторів ціннісних орієнтацій особи. Більше половини всіх рецидивістів мають будь-які *психічні розлади*, що не виключають осудності. На першому місці серед рецидивістів – учасників організованих злочинних груп поширені психічні розлади і розлади поведінки, пов’язані зі вживанням психоактивних речовин. Далі за частотою поширеності в них слід виділити так звані розлади особи та поведінки у зрілому віці, а саме, специфічні розлади особи; розумову відсталість, що не виключає осудності; органічні, включаючи симптоматичні, психічні розлади; інші психічні розлади.

Уявляється, що така докладна морально-психологічна характеристика особи рецидивіста – учасника організованої злочинної групи виправдовується, по-перше, завданнями їх типологізації в наукових і практичних цілях, по-друге, поясненням детермінації злочинної поведінки, по-третє, розробкою ефективних заходів попередження рецидивних злочинів, вчинених у складі організованих злочинних груп.

Список використаних джерел

1. Алаухванов (Алауов) Е.О. Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений. – Алматы: “Оркениет”, 2002. – С. 27.

2. Антонян Ю.М. Социальная среда и формирование личности преступника (неблагоприятные влияния на личность в микросреде): Учебн. пособие. – М.: РИО Акад. МВД СССР, 1975. – С. 110–111.
3. *Архів* Верховного Суду Автономної Республіки Крим за 1995 р.
4. *Архів* міського суду Московського району м. Харкова за 2000 р.
5. *Большой энциклопедический словарь* / Гл. ред. А.М. Прохоров. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия; СПб: Норинт, – 2004. – С. 1306.
6. Голіна В.В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження: Монографія. – Х.: Регіон-інформ, – 2004. – 212 с.
7. Грабовский Б. Старика разбойники Киева // Сегодня. – 2006. – 29 ноября. – С. 8.
8. *Криминология: Учебник* / [Гуров А.И. и др.]; научн. ред. Н.Ф. Кузнецова, В.В. Лунеев. – М.: Волтерс Клувер, – 2005. – С. 471.
9. *Криминология: Учебник* / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М.: Юристъ, – 1997. – С. 229.
10. Куфаев В.И. Рецидивисты (повторно обвиняемые). В кн.: Преступный мир Москвы / Под ред. М.Н. Гернета. – М.: Право и Жизнь, – 1924. – С. 107.
11. *Личность преступника* (Уголовно-правовое и криминологическое исследование). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, – 1972. – С. 26.
12. Максимов А. Российская преступность: Кто есть кто. – М.: Эксмо, 1997. – 456 с.
13. *Организованные преступные группы в Украине: традиционное и типичное* (социологический очерк): Монография // Под общ. ред. А.Н. Ярмыш. – Харьков: Нац. ун-т внутр. дел, 2002. – С. 33–35.
14. Разинкин В., Тарабрин А. Цветная масть: элита преступного мира. – М.: Вече, – 1998. – 480 с.
15. Розподіл населення України за рівнем освіти <<http://www.ukrcensus.gov.ua>>.
16. Степанова И.Б., Явчуновская Т.М. Криминологическая характеристика рецидивной преступности женщин // Правоведение. – 2004. – № 2 (253). – С. 99.

The article is dedicated to the characteristic of the career criminal (a recidivist) – a participant of the organized criminal group in social-demographic, criminal-legal, moral-psychological and mental aspect which is a methodological subsoil for understanding many problems of the organized forms of recurrent crime and development of effective prevention measures.

© В.С. Батиргареева, 2007

1 Примітка. Для зручності ілюстрації строки позбавлення волі розглядаються без диференціації конкретних видів покарання – довічного ув'язнення, позбавлення волі на визначений строк, обмеження волі та арешту.